

KASBGA YO‘NALTIRISH TUSHUNCHASI: TARIX, RIVOJLANISH BOSQICHLARI**Sodiqov Nodir Tolibovich**

Buxoro Innovatsiyalar Umiversiteti

Pedagogika nazariyasi va tarixi (faoliyat turi bo'yicha) mutaxassisligi magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasbga yo‘naltirish tushunchasining tarixiy shakllanishi va zamonaviy rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. An‘anaviy hunarmandchilik davridan tortib, sanoat inqilobi va sobiq Ittifoq tajribasigacha bo‘lgan bosqichlar yoritilib, XXI asrda raqamli texnologiyalar, global bozor va innovatsion iqtisodiyot ta‘sirida kasb tanlash muammosi yanada kengaygani ko‘rsatib o‘tilgan. Avvalo, an‘anaviy kasblar barqaror mehnat faoliyatini ifodalasa, zamonaviy (yangi) kasblar texnik, raqamli, IT sohalar bilan uyg‘unlashganligi bois bozor iqtisodiyoti sharoitida katta imkoniyatlar eshigini ochishi ta‘kidlangan. Maqolada o‘quvchilarni yosh xususiyatlari, psixologik omillar, bozor talablari hamda raqamli transformatsiyani hisobga olgan holda kasbga yo‘naltirish ustuvor ahamiyat kasb etishi qayd etiladi. Pedagogik yondashuvlar, fanlararo integratsiya, psixologik testlar, interfaol o‘yinlar va amaliy loyihalar orqali kasbga yo‘naltirishni samarali yo‘lga qo‘yish bo‘yicha ilmiy tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: kasbga yo‘naltirish, an‘anaviy kasblar, zamonaviy kasblar, bozor iqtisodiyoti, raqamli jamiyat, pedagogik yondashuv, fanlararo integratsiya, psixologik testlar.

Zamonaviy jamiyatda yoshlarning kasb tanlash muammosi tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Kasbga yo‘naltirish tushunchasi nafaqat o‘quvchilarni aniq bir kasbga yo‘naltirish yoki ishga joylashtirish bilan cheklanadi, balki u ta‘lim-pedagogika jarayonining muhim yo‘nalishi sifatida qamrab olish kerak bo‘lgan murakkab, ko‘p bosqichli faoliyatdir. Tarixiy jihatdan kasbga yo‘naltirish tushunchasi hayotiy zarurat, bozor tamoyillari, sanoat inqilobi, ijtimoiy islohotlar fonida shakllanib keldi. Bugungi kunda raqamli jamiyat va texnologik yangiliklar yosh avloddan moslashuvchanlik, ijodiy yondashuv, zamonaviy kasblar haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lishni talab etmoqda.

Kasbga yo‘naltirish tushunchasi insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida ham, aslida, mehnat faoliyatida ko‘rinar edi. Qadim jamiyatlarda oilaviy hunarmandchilik yoki ota-bobodan qolgan kasbni davom ettirish, ustoz-shogird tizimi kabi yo‘llar bilan kasb tanlash hal qilinar edi. Masalan, qadimiy misrliklar yoki yunonlar jamiyatida o‘g‘il bolalar otasining kasbini davom ettirishi, qizlar esa oilaviy handon-hunarmandchilik bilan shug‘ullanish odati mavjud bo‘lgan. Albatta, bu davrlarda “kasbga yo‘naltirish” atamasi paydo bo‘lmagan, ammo dastlabki professional yo‘naltirish g‘oyasi ustoz-shogird an‘analari orqali amal qilgan.

Kasbga yo‘naltirish tushunchasi jiddiy shaklda sanoat inqilobi davrida (XIX asr) diqqat markaziga tushdi (Johansson, 2018). Yirik fabrikalar, zavodlarning paydo bo‘lishi, shaharlar rivojlanishi bilan yangi ish o‘rinlari paydo bo‘ldi. Shunda kasb tanlash muammosi ham keskinlashdi. Chunki endi odamlar qishloq xo‘jaligidan tashqari sanoat, savdo, temir yo‘l, kon ishlarida band bo‘lishga majbur bo‘lgan. Ayni shu davrda “professional ma‘lumot”, “kasb-hunar kolleji” singari tushunchalar shakllanib, yoshlarni muayyan hunar egallashga yo‘naltirish zarurati tug‘ildi.

XX asr boshlariga kelib, Yevropa va Amerikada yoshlarni ma‘lum kasbga jalb qilish, ularning layoqatini aniqlash, psixologik testlar, mehnat birjasi, kasb-hunar maktablari paydo bo‘ldi (Goleman, 1998). Kasbga yo‘naltirish bo‘yicha dastlabki ilmiy izlanishlar ham shu davrda boshlangan: ishchilarning ijtimoiy muhofazasi, mehnat huquqi, bolalarni erta mehnatga jalb qilishni tartibga solish bo‘yicha islohotlar. Fransuz, nemis, ingliz tajribasida “kasb tanlash bo‘yicha maslahat berish punktlari” (vocational guidance bureau) paydo bo‘ldi.

Sobiq Ittifoqda kasbga yo‘naltirish tizimi “umumiy ta‘lim + politexnik ta‘lim + kasb-hunar kollejlari” shaklida rivojlandi. Maktabda mehnat ta‘limi, ishlab chiqarish ta‘limi kabinetlari, turli to‘garaklar orqali o‘quvchilarga texnik va hunarmandchilik ko‘nikmalarni egallash taklif etildi.

Kasbga yo'naltirish maktablardagi sinf rahbarlari, yoshlar tashkilotlari orqali ham nazorat qilinardi. Ammo bozor tamoyillari bo'lmaganligi tufayli, kasb tanlashda reja va kvotalar yetakchi rol o'ynardi.

XXI asrda kasbga yo'naltirish tushunchasi kengaydi va chuqurlashdi, chunki raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, global bozor munosabatlari kabi omillar kasblar tarkibiga jiddiy o'zgarishlar kiritdi (Öztürk, 2021). Endi ko'plab an'anaviy kasblar yo'qolib borayapti yoki texnologiya orqali o'zgarib ketmoqda. O'rniga IT mutaxassisliklar, yangi sohalar (big data, raqamli marketing, loyihalash, mechatronika) paydo bo'lmoqda. Shu bois, kasbga yo'naltirish endi nafaqat "qanday kasb bor?", "ish o'rni bormi?" deya so'rashdan iborat, balki "kelajakda bu kasb qanday o'zgaradi?", "qanday kompetensiyalar talab qilinadi?" kabi savollarni o'rtaga tashlaydi.

An'anaviy kasblarga asosan qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, tikuvchilik, duradgorlik, o'qituvchilik, shifokorlik, buxgalteriya, iqtisodchilik kabi sohlarning klassik shakllari kiradi. Bular uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, sanoat inqilobidan oldin ham, ayrimlari hatto qadimgi davrlardan buyon mavjud bo'lib kelgan. An'anaviy kasblar ko'p hollarda barqaror mehnat faoliyati sifatida namoyon bo'lib, katta tajribaga tayanadi. Lekin hozirgi zamonda bu kasblar ham raqamli texnologiyalar, zamonaviy usullar bilan uyg'unlashmoqda.

Zamonaviy (yangi) kasblar turli raqamli va innovatsion sohalarda shakllanib, an'anaviy mehnat bozorini tubdan o'zgartirmoqda. Avvalo, IT sohasi eng ommabop yo'nalish bo'lib, unda dasturchi, veb-dizayner, mobil ilova yaratuvchi, sun'iy intellekt mutaxassisi, kiberxavfsizlik bo'yicha ekspert va big data tahlilchisi kabi kasblar ko'zga tashlanadi. Raqamli marketingda esa SMM, SEO mutaxassisi va kontent yaratuvchi kabi qator lavozimlar raqamli platformalarning keng tarqalishi tufayli yuzaga kelgan.

Shuningdek, yangi texnika-texnologiya bo'yicha dron operatori, 3D bosma bo'yicha mutaxassis, mechatronika kabi kasblar paydo bo'lib, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish va takomillashtirishni ta'minlaydi. Nihoyat, startap ekotizimida innovatsion g'oyalar bilan ishlovchi platformalar, maslahatchilar, akseleratorlar faoliyat yuritib, startap loyihalarini rivojlantirish hamda investorlar bilan hamkorlik qilishda muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, zamonaviy kasblar raqamli iqtisodiyot talablariga mos holda shakllanib, ijodiy fikrlash, texnik kompetensiya va moslashuvchanlikni o'zida mujassam etgan mutaxassisliklar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bu kasblar sanoat 4.0, raqamli jamiyat, innovatsion iqtisodiyot jarayonida tobora keng tarqalmoqda. Demak, bozor iqtisodiyoti sharoitida kasb tanlash masalasi faqat an'anaviy ish o'rinlarini hisobga olish bilan cheklanmaydi, balki yangi sohalar imkoniyatini e'tiborga olish kerak bo'ladi.

Raqamli jamiyatga o'tish jarayoni o'quvchilardan yangicha ko'nikmalarni (ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish, raqamli texnologiyalardan foydalana bilish, moslashuvchanlik, xorijiy til) talab qilmoqda. Kasb tanlash masalasi shu bois yanada murakkab, chunki "kelajak kasblari" degan tushuncha ham shakllanib ulgurgan: hozirda bo'lmagan, ammo 5-10 yil o'tib ommalashadigan kasblar paydo bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti o'quvchilarni aniq bir kvota, reja bilan ishga yo'naltirish emas, balki mehnat bozoridagi real ehtiyoj va raqobatga qarab kasb tanlashga undaydi (Maxwell, 2008). O'quvchi mehnat bozorida talab katta bo'lgan sohalarga e'tibor qaratadi, o'qituvchining vazifasi shu jarayonda yo'l-yo'riq ko'rsatish, mas'uliyatni uyg'otish, o'ziga mos qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam berishdir.

Bozor sharoitida ish beruvchilar diplom yoki rasmiy hujjatga qaraganda, shaxsning haqiqiy malakasi, amaliy ko'nikmalari, kompetensiyalariga e'tibor berishadi (Öztürk, 2021). Demak, kasb tanlash jarayonida shaxs o'z malakasini muntazam oshirib, "hayotiy kompetensiya"larga e'tibor qaratishi zarur. O'quvchilarni bunday kompetensiyaga yo'naltirish pedagogning asosiy vazifasiga kiradi.

Zamonaviy iqtisodiyot innovatsiyaga tayanadi. Shuning uchun kasbga yoʻnaltirishda ijodkorlik, moslashuvchanlik, yangilikka ochiqlik singari fazilatlar yetakchilik qiladi. Har bir soha, hatto anʼanaviy kasblar ham zamonaviy texnologiyalar bilan boyimoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yangilik kiritish, oʻz startapini yaratish, freelancing, masofaviy ish kabi trendlar ham kasb tanlash jarayoniga taʼsir koʻrsatadi. Maktabda, litsey-texnikum yoki OTMda kasbga yoʻnaltirish – oʻquvchida ana shu imkoniyatlardan xabardor boʻlishni va oʻz potensialini turli yoʻllar orqali sinab koʻrishni ragʻbatlantiradi.

Pedagogik yondashuvlar kasbga yoʻnaltirishda turli usullarni qamrab oladi. Didaktik yondashuvda kasbga oid elementlar fan dasturlariga kiritiladi, masalan, matematika darsida bank ishi, logistika boʻyicha amaliy misollar; kimyo darsida farmatsevtika, ekologiya kabi sohalar bilan bogʻliq topshiriqlar berish. Interfaol metodlarda esa oʻquvchilarga kasblar haqidagi bilim va maʼlumotni oʻyinlar, roliy oʻyinlar, ijodiy topshiriqlar, loyihalar orqali boy va qiziqarli tarzda etkazish maqsadga muvofiq. Shuningdek, trening-seminarlar tashkil etish – “kasbga yoʻnaltirish haftaligi”, turli kasb egalari bilan uchrashuvlar, master-klasslar – oʻquvchilarga real mehnat muhiti va mutaxassislarining tajribasini koʻrsatish, motivatsiya uygʻotish, kasb tanlash jarayonida yanada ongʻli qaror qilish imkonini beradi.

Kasbga yoʻnaltirish jarayonida psixologik testlar, qiziqish anketalari, temperament va ijtimoiy qobiliyatlarga oid diagnostika qoʻllash mumkin. Chunki har bir oʻquvchining individual qiziqishi, temperament turi, qobiliyati har xil (Mucchielli, 2013). Tahlil natijalaridan kelib chiqib, oʻqituvchi oʻquvchiga mos kasb turlarini tavsiya qilishi, “Sizga texnik soha maʼqul”, “Balki ijodiy kasblar yaxshiroq boʻlar?” kabi yoʻl-yoʻriq koʻrsatishi mumkin.

Ayrim rivojlangan davlatlarda “kuzatuv amaliyoti”, “chiqish safari” (excursion) orqali oʻquvchilarni zavod-fabrika, IT-park, madaniy muassasalar, ilmiy markazlarga olib borishadi. Bu usul bilan oʻquvchi kasblarni oʻz koʻzi bilan koʻrib, “Menga shu soha qiziq ekan”, “Bu ish men uchun emas ekan” deya xulosa qiladi. Pedagoglar bozor iqtisodiyoti sharoitida oʻquvchining aniq, ongʻli qarorga kelishiga koʻmaklashadi.

XXI asrda kasb tanlashda raqamli kompetensiya juda muhim. Qaysi kasb boʻlmasin, IT savodxonlik, onlayn resurslardan foydalanish, texnik vositalardan foydalanish qobiliyati ortiqcha emas, balki zaruratga aylangan (Johansson, 2018). Shuning uchun pedagog kiberxavfsizlik, raqamli etik, internet marketing, dasturlash kabi yoʻnalishlarda ham oʻquvchilarga maʼlumot berishi lozim.

Koʻplab anʼanaviy kasblar ham raqamli transformatsiya ostida qolgan: masalan, buxgalter – endi turli onlayn platformalar va dasturlardan foydalanadi, oʻqituvchi – masofaviy darslar oʻtkazadi, hunarmand – internet orqali buyurtma qabul qiladi, dizayn, marketing kabi sohalarida ham IT-bilimlar zarur. Shu bois, kasbga yoʻnaltirishda “raqamli mahorat” mavzusini chetlab oʻtish mumkin emas.

Raqamli jamiyatda sunʼiy intellekt, avtomatlashtirish tufayli baʼzi kasblar yoʻqolishi, baʼzilari tubdan oʻzgarishi kutiladi. Shuning uchun bozor iqtisodiyoti sharoitida oʻquvchilarni motivatsiya qilish, “moslashuvchanlik” ruhini singdirish ham kasbga yoʻnaltirishning bir qismidir. Ular “butun umr bitta kasb bilan ishlash” emas, balki “xalqaro, onlayn, freelance, loyihaviy ishlar” usulidan ham xabardor boʻlishi lozim.

Kasbga yoʻnaltirish tushunchasi tarixan anʼanaviy hunarmandchilik, sanoat inqilobi davridan tortib to hozirgi raqamli davrgacha rivojlanib keldi. Dastlab ustoz-shogird anʼanasi, keyin sanoat inqilobi bosqichlari, XX asrda paydo boʻlgan mexanizmlar, sobiq Ittifoqdagi politexnik taʼlim va bugungi kunda global bozor tamoyillariga mos ravishda zamonaviy kasblar bilan tanishtirish kabi jarayonlar bu sohaning bosqichma-bosqich shakllanganidan dalolat beradi.

Anʼanaviy va zamonaviy kasblar oʻrtasidagi farq shu ki, oldinlari hunarmandchilik, dehqonchilik, anʼanaviy sohalar ustun boʻlsa, hozir big data, sunʼiy intellekt, startaplar, raqamli marketing kabi sohalar paydo boʻldi. Shu sabab, kasbga yoʻnaltirishda bozor iqtisodiyoti sharoitini ham inobatga

olish zarur. Endi o'quvchi real ehtiyojni, kelajakda kerakli bo'ladigan kompetensiyalarni bilib, kasb-hunar tanlash tarafdori bo'ladi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, kasbga yo'naltirish o'quvchilarning yosh xususiyatlari, psixologiyasi, shaxsiy qiziqishlari, qobiliyatlari hamda bozor ihtiyojlarini hisobga olgan holda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur. Psixologik testlar, treninglar, fanlararo integratsiya, ishtirok metodlar, o'yin va amaliy loyihalar o'quvchilarga o'z yo'nalishlarini topishga yordam beradi. Bu jarayon maktab yoki kollejda "kasbga yo'naltirish haftaligi", "kasb tanlash bo'yicha maslahatchi" kabi shakllarda tashkil etilishi mumkin.

Raqamli jamiyatga moslashish omili kasbga yo'naltirishda alohida o'rin tutadi. IT bilan bog'liq kasblar soni oshmoqda, shu bilan birga an'anaviy kasblarning ham raqamli ko'rinishi paydo bo'ldi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qaysi kasb istiqbolli, qaysi kasb 5–10 yil o'tib yo'qolishi mumkinligini ham kasbga yo'naltirish jarayonida inobatga olish kerak.

Natijada kasbga yo'naltirish pedagogik jarayon sifatida o'quvchilarda ijodiy fikrlash, faollik, kelajakda o'z ustida ishlashga bo'lgan ehtiyojni uyg'otishga qaratilgan bo'lib, ushbu jarayonning har bir bosqichida mehnat bozorining real ehtiyojlari, digital transformatsiya, shaxsiy qobiliyatlar hamda iqtisodiy muhit o'zaro uyg'unlashishi zarur. Bu – nafaqat ta'lim siyosati, balki yosh avlodning kelajak hayotidagi muvaffaqiyatini ta'minlashda ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Ishonch bilan aytish mumkinki, kasbga yo'naltirish mazmun va shakllarini to'g'ri tanlash, dars jarayonida unga yetarli e'tibor berish, o'quvchilarni fanlararo amaliyotlarga jalb qilish hamda raqamli mehnat bozorini tadqiq etishga o'rgatish bugungi kunda ham, kelajakda ham yoshlarga mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. Bu esa butun ta'lim tizimining faoliyat samaradorligini oshiradi va jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan ijodkor, raqobatbardosh, moslashuvchan mutaxassislarni tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эргашева, А. (2021). GLOBALLASHUVNING HUNARMANDCHILIK ISTIQBOLIGA TA'SIRI. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 8(8).
2. Эргашева, А. (2023). Analysis Of Current Problems And Opportunities In The Development Of The National Tourism Industry Of Uzbekistan. Центр Научных Публикаций (buxdu. uz), 29, 29.
3. Эргашева, А. (2023). Хунармандчилик маҳсулотлари бозорида хизмат кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 34(34).
4. Эргашева, А. (2023). HUNARMANDCHILIK SOHASIDA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 35, 35.
5. Эргашева, А. (2023). РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРИВИЛЕГИЙ В ПОДДЕРЖКЕ РЕМЕСЕЛ. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 36(36).